

Віра Гапоненко

ІНСТИТУЦІЙНА СКЛАДОВА МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються складності модернізації політичних інститутів в умовах трансформації політичного режиму в Україні, причини неефективності впроваджуваних реформ та можливі шляхи запобігання фрагментарній модернізації політичних інститутів.

Ключові слова: модернізація, народовладдя, політичні інститути, легітимність влади, політична реформа.

Vira Gaponenko. An institutional constituent of modernization of the political system in Ukraine. In the article complications of modernization of political institutes in the conditions of transformation of the political mode in Ukraine, reasons of uneffectiveness of the inculcated reforms and possible ways of prevention of fragmentary modernization of political institutes are analysed.

Key words: modernisation, democracy, political institutes, legitimacy of power, political reform.

Теорія модернізації є однією із провідних парадигм вивчення сучасних політичних процесів. У найбільш загальному вигляді модернізація означає поступ від традиційного суспільства до сучасного. У політичній сфері це стосується, насамперед, раціоналізації влади, створення диференційованої політичної структури і забезпечення масової політичної участі.

Для пострадянських держав та України, зокрема після здобуття незалежності, першочерговим завданням політичної модернізації стало формування нових демократичних політичних інститутів. Безперечно, наша держава у цьому процесі досягла значних успіхів. Однак стверджувати, що модернізація політичних інститутів здійснилась успішно, на жаль, не доводиться. В Україні досі відчуваються суперечності навздогінної модернізації та, навіть, існує загроза фрагментарної модернізації. Тому попри тривалу теоретичну розробку (Д. Растоу [1], С. Гантінгтон [2],

Г. Зеленько [3], Д. Ткач [4]) та практичні політичні реформи проблематика інституційної складової політичної модернізації залишається актуальною.

Тому метою статті є з'ясування причин суперечностей модернізації політичних інститутів та основних напрямів їх подолання.

Для досягнення поставленої мети звернемося, насамперед, до аналізу особливостей демократичних інститутів в Україні. Останні розуміються у класичній зарубіжній політології як сукупність структурованих типових функцій і формальних процедур, які покликані забезпечити реалізацію принципів демократії [5]. Можемо стверджувати, що політичні інститути в Україні лише декларують таку мету своєї діяльності.

Гіпертрофовану форму має в Україні принцип народо-владдя. Він є своєрідним методом, за допомогою якого правляча еліта легітимізує власні вчинки і одночасно знімає з себе відповідальність за результати своєї діяльності. Пояснюючи ті чи інші помилки фразою «так хоче народ» або вирішуючи гострі суспільні проблеми через різного роду обговорення, опитування, референдуми, народні обранці шляхом різних маніпуляцій реалізують власні інтереси на цілком законних та обґрунтованих засадах.

Унаслідок сприйняття народо-владдя як засобу легітимації дій політичних суб'єктів нехтується необхідність ефективного управління за допомогою демократичного методу. За такого підходу не враховується, що демократія – це не просто багатоманітність поглядів, не просто форум, де всяка думка має місце, а й система правління [6, с. 70].

Незадовільно забезпечується і принцип представництва. У політичних системах пострадянського простору інтегровані суспільні інтереси часто підміняють вузькогруповими, партійними. Така партія приваблює на свій бік тих виборців, які сподіваються на отримання певних особистих вигод внаслідок її перемоги на виборах. Так виникають клієнтельні (кланові, олігархічні) партії, які нічого спільного зі становленням громадянського суспільства не мають. Поширювати свій вплив їм відносно легко, оскільки лояльність їхніх прихильників повністю базується на наданні їм матеріальних благ і підтримки.

Замість пошуку загальних суспільних цінностей та пріоритетів, розбудови об'єднуючої ідеології, політичні сили, навпаки, провокують розкол суспільства з метою отримати підтримку на виборах. Прикладами цього можуть служити суперечки про необхідність другої державної мови, регіональний поділ та протиставлення інтересів різних територіальних соціальних груп в Україні.

Загрозливою є тенденція зближення політичної (державної) та економічної сфер життєдіяльності. На цікавий зріз цієї проблеми звернув увагу А. Гальчинський. Він для характеристики процесу зрощення капіталу та держави виводить поняття «приватизації державної влади олігархічним капіталом» [7, с. 154]. Таке перебільшення ролі ринку підриває інститути представницької демократії, насамперед, породжуючи корупцію завдяки виправданню з моральної точки зору мотиву прибутку.

Не реалізований на належному рівні принцип свободи слова. Маніпулювання громадською думкою можливе завдяки характерним перехідним суспільствам заангажованості ЗМІ, відсутності незалежних джерел інформації. Суттєво впливає на можливість інформаційного впливу некритичність сприйняття громадян або їхнє небажання отримати об'єктивні дані через недостатній рівень політико-правової свідомості та освіти. А. Толстоухов у зв'язку з маніпулятивним характером влади називає український політичний лад спекулятивною демократією і визначає його як різновид формальної демократії, що сполучає в собі риси демократичного та авторитарного режимів. Цей термін, за Толстоуховим, означає, що підвищення ролі громадян імітується, але насправді цілеспрямовано зводиться до мінімуму завдяки популістським діям та інформаційним маніпуляціям. Таким чином, поступово зменшується соціальний базис підтримки демократичних перетворень [8, с. 137].

Причини названих суперечностей політичних інститутів в Україні, на наш погляд, слід шукати в особливостях політичної модернізації. Ряд дослідників зазначають, що основними проблемами модернізації перехідних політичних систем стають конфронтація традиційних та універсальних стандартів та цінностей, криза легітимності влади.

Серед найважливіших специфічних рис нових демократій дослідники, зокрема Д. Растоу [1], С. Гантінгтон [2], називають наявність пережитків тоталітарної доби, під якими розуміють корупцію, протекціонізм, викривлення цін, зовнішній борг, неефективні державні підприємства, порушений торговий баланс, фіскальну нестабільність. Тому передумовою ефективної модернізації політичних інститутів є подолання зазначених явищ, виховання нової системи суспільно-політичних цінностей.

Особливістю перехідних суспільств є також розчарування в існуючому політичному устрої і скептичність населення, що призводить до кризи легітимності політичних інститутів. Також риси модернізаційних процесів у пострадянських країнах зумовлені специфікою мислення їхніх громадян, яка склалася під впливом тривалого історичного розвитку. Так, у переважній більшості населення недостатньо розвинені почуття індивідуальної відповідальності та ініціативи, переважає схильність до державного патерналізму.

Як наслідок, маси перебувають у вкрай дискомфортному становищі: і надалі розраховують на допомогу, в той час як очікування розв'язання індивідуальних проблем на державному рівні виявляються примарними. Нестабільність політичної ситуації, законодавства, різноманітні грошові махінації, зрощення капіталу з кримінальними структурами остаточно дискредитують чесну підприємницьку діяльність та отримання прибутку. Крім того, високий рівень ризику втрати капіталовкладень зменшує кількість бажаючих проявити власну ініціативу, а не чекати дотацій від держави.

Негативним чинником модернізації політичних інститутів є відсутність усвідомлення спадковості політичного розвитку. Її можна пояснити таким чином: руху вперед заважає переконання народів посткомуністичних країн, що за комунізму не було створено нічого корисного чи гідного збереження. Комунізм настільки глибоко проникнув в усі сфери людського життя, що ставлення переважаючої більшості населення до розвитку країни після розпаду цієї системи може бути сформульоване як початок з нуля і необхідність будувати на порожньому місці.

Відсутність усвідомлення спадковості посилює суперечності навздогінної модернізації. У свідомості постають образи постійної відсталості. Завдання трансформації постають як однополярно орієнтовані (єдина мета наздогнати Захід), що загрожує сформувати ситуацію обмеженого плюралізму. Вона зумовлює зневажливе ставлення до історичного минулого. Будь-які спогади про минуле сприймаються як антиреформаторство, загроза демократії. Найяскравіше це проявляється у запереченні здобутків тоталітарної доби.

Таке переконання цілком хибне. Багато завдань модернізації радянською системою були вирішені: суспільство було урбанізовано, забезпечено загальну грамотність населення, побудовано залізниці й автомобільні траси.

Внаслідок заперечення певного етапу свого історичного минулого прагнення відновити вихідні контури своєї державної ідентичності і возз'єднатися з зовнішнім світом неминуче веде до конфлікту, тому що образ «тієї держави» не збігається з вимогами сучасності. Це приводить до важкої кризи колективної самоідентифікації посткомуністичних націй. Тобто, варто усвідомити, що критика комуністичного режиму не завжди має позитивні результати як будь-який однобічний погляд на речі.

Стан відсутності усвідомлення історичного минулого І. Пантін вважає провиною деяких ліберальних реформаторів, які так захопилися боротьбою з комунізмом, що нехтують спадковістю у розвитку суспільної свідомості і позбавляють громадян розуміння історичної складової свободи. Автор стверджує: «Якщо не враховувати цього минулого, ставлячись до нього, зрозуміло, критично, осмислено, то реформи приречені на невдачу» [9, с. 76].

Кризу легітимності влади поглиблює використання категорії «демократія» для позначення чогось позитивного та прогресивного в політичному житті або протилежне до радянської тоталітарної доби. Перехід до демократії в пострадянських країнах розглядався на рубежі 80–90-х років як безумовне благо, що мало на меті принести значні переваги, подолати всебічну кризу радянської політичної системи, вирішити соціально-економічні проблеми. Тільки останнім часом у пострадянських громадян з'являється усвідомлення того, що демократія – це не тільки свобода,

а тим більше всездозволеність, а, в першу чергу, законслухняність, повага до прав та свобод інших, здатність і готовність взяти на себе відповідальність за суспільні справи.

У перехідному суспільстві відсутні сталі уявлення про свободу, тому вона сприймається як нічим не обмежена. Як наслідок, виникає гострий конфлікт між особистою свободою й державною владою. В умовах стабільності в суспільстві формуються певні норми свободи. Навіть розглянуті як недостатні певними соціальними групами, ці норми все-таки є фактами масової свідомості. У періоди різких соціальних зрушень норми свободи починають руйнуватись – і це створює умови для виникнення конфлікту між особистою свободою й новими нормами. Починається боротьба, що може за певних умов перерости в масовий терор.

Як наслідок, принципом індивідуальної свободи, демократичних цінностей часто нехтують, віддаючи перевагу захищеності, покірності, відсутності ризиків. Тобто, типовою для політичних систем, що трансформуються, стає фрагментарна модернізація, яка проявляється у неузгодженості розвитку економічної і політичної сфер. На думку С. Гантінгтона, вибираючи стабільність, політичні еліти роблять ставку на авторитаризм [2].

Тобто, український досвід модернізації політичних інститутів засвідчує, що наявність чи відсутність певних політичних інститутів не є ознакою сучасної демократичної політичної системи. Більшість традиційних інститутів демократії формально вже давно стали дійсністю, але не сприяли розширенню свободи та прав людини. Для прикладу, досить згадати визнання української Конституції 1996 року чи не найдемократичнішою у світі. Проте вона не забезпечила політичної ефективності та стабільності, а навпаки, стала предметом постійних суперечок, змін та реформ, що заважають функціонуванню політичної системи.

Іншою ілюстрацією другорядності формальних ознак демократії є наявність величезної кількості різноманітних партій, які теоретично свідчать про політичний плюралізм та представлення інтересів багатьох груп населення. Натомість, фактично вони виражають атомізованість, відсутність реальних альтернатив для вибору через нечіткість ідеологічної позиції переважаючої більшості політичних

сил, що посилює недовіру, апатію та абсентеїзм громадян.

Такий хід подій не дозволяє прискорити розв'язання суспільних питань: інституційні перетворення української політичної системи на практиці означають продовження безплідної суперечки про те, який з обраних владних інститутів – Президент чи парламент – має бути наділений більшими повноваженнями або є демократичнішим.

Тому для перехідних держав важливо зрозуміти, що передумовою модернізації мають стати моральні основи, без чого демократія може бути лише формальною. Цей висновок підкріплюється наступним аргументом. Політична практика багатьох країн усталеної демократії, зокрема Франції, засвідчує можливість дотримання важливих процедур взаємодії вищих органів державної влади – парламенту, уряду і президента – без відповідного закріплення у чинному законодавстві, у тому числі й в основному законі (конституції). Значно важливішим може стати відпрацювання системи інших регуляторів, що упорядковують відносини між окремими владними інституціями. Тобто, реалізація цілей політичної реформи не завжди зводиться до відповідних змін у конституції та чинному законодавстві [10, с. 92–93].

Таким чином, основою модернізації політичних інститутів в Україні мають бути:

По-перше, поступовість у втіленні демократії. Тільки за цієї умови політична модернізація буде адекватно відповідати змінам у інших сферах суспільного життя, об'єктивним вимогам часу та внутрішнім установкам особистості. Іншими словами, суспільство має бути готове до введення демократії. Адже остання означає не тільки економічну свободу, але і ціннісну орієнтацію кожного окремого індивіда на досягнення політичної свободи. Інакше розбудова демократії не тільки не дасть бажаних позитивних результатів, але і може призвести до негативних наслідків. Неприпустимо також допускати радикалізм і зовнішній тиск у впровадженні демократії. Треба прагнути будувати суспільні відносини, щоб учасники соціальної практики самостійно знаходили шляхи її демократизації.

По-друге, формування у членів суспільства високого рівня демократичної політичної культури. Суттєву роль у

цьому процесі відіграє наявність публічних обговорень, дискусій, можливостей висловлення думок та їх вплив на перебіг політичних подій. Існування незалежних патріотично налаштованих ЗМІ можуть бути ефективним механізмом деліберативної демократії – демократії раціонального обговорення, переконання, компромісу.

Не менш важливо, щоб громадяни вважали рішення, досягнуті конституційним шляхом, важливішими за перемогу власної точки зору. Без такої поваги до демократичних процедур більшість принципів демократії не спрацювають. Розмаїття думок недостатньо для створення демократії: у разі прийняття окремими фракціями протилежних догм наслідком буде не демократія, а громадянська війна. Сприяти цьому може виховання неформальних норм поведінки, толерантності, здатності до компромісу.

Варто прагнути до забезпечення взаєморозуміння й взаємоповаги між представниками всіх етнічних співтовариств, виховання поліетнічного державного патріотизму, що буде основою безконфліктності та стабільності політичного життя. Для цього доцільним видається у законодавстві щодо національних меншин визначити допустимі форми національних протестів, надати можливість цивілізованої артикуляції власних національних інтересів, конституційних засобів їхнього досягнення, а також передбачити кримінальну відповідальність за порушення визначених правових норм. Для протидії зовнішнім обмеженням політичної свободи доцільним видається ухвалення закону «Про іноземних агентів», в якому буде визначено статус, права, обов'язки та відповідальність іноземних організацій.

Формування інституту громадянства є необхідною передумовою модернізації політичних інститутів. Його наявність зумовлена рівнем громадського виховання, формуванням специфічного типу політичного лідерства, локальними громадськими зборами, відкритістю та легкістю обігу політичної інформації, застосуванням референдумів та обговорень, електронного голосування, мобілізації мас на політичні дії.

По-третє, поруч з класичними інститутами громадянського суспільства має стимулюватися виникнення та розвиток альтернативних видів групової ідентифікації, зокрема

неформальних об'єднань громадян, самоврядних територіальних громад. Такі спільноти стануть потужним каналом інформації, виконують функцію протидії розширенню державних функцій. До названих форм соціального капіталу можемо додати також і запропоновані Р. Патнамом національні екологічні організації, некомерційні агентства обслуговування, групи підтримки [11]. Не варто забувати і про важливість таких соціальних інститутів, як сім'я та добросусідство, що мають бути серед центральних пріоритетів державної політики.

Поступове усунення державного патерналізму можливе завдяки відмові від реалізації популістських програм соціального захисту, передачі повноважень щодо соціального забезпечення місцевим виборним органам. Також доцільно законодавчо заборонити пов'язувати у часі вирішення соціальних проблем з періодами передвиборчих кампаній. Децентралізації владних повноважень у галузі соціальної політики сприятиме створення незалежних недержавних благодійних фондів соціальних виплат.

Для заохочення відповідальності особи за власні дії та долю в цілому доцільно змінити спрямування соціальної політики. Більш прийнятним, на нашу думку, буде сприяння підприємницькій діяльності, комерційним формам благодійності та меценатства шляхом надання пільг приватному капіталу, аніж державне фінансування соціально незахищених осіб, неприбуткових організацій за рахунок збільшення податкових зборів.

Сказане означає, що незакінченість та неефективність модернізації політичних інститутів у нашій державі зумовлені її хибними пріоритетами та спрямованістю. Адже незалежно від розстановки важелів впливу гілок влади незмінною залишається невідповідність політичних інститутів та процедур рівню розвитку соціальної, економічної та духовної сфер суспільств. Це дає підстави стверджувати, що політична реформа має бути більш тривалою у часі та стосуватися змістовних, а не формальних характеристик. Тобто, державні заходи в галузі розбудови демократії мають передбачати створення умов для вільної легальної діяльності опозиції, політико-правової освіти, сприяння розбудові інститутів громадянського суспільства, формування демократичного

стилю поведінки, віри в цінність демократичних принципів, бажання захищати свої права, виховання активної громадянської позиції, демократичних традицій та правил гри.

-
1. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
 2. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Хантингтон С.; [пер. с англ. Л. Ю. Пантиной]. – М. : РОССПЭН, 2003. – 365 с. – (Университетская библиотека). – (Российская политическая энциклопедия).
 3. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Г. Зеленько. – К.: Критика, 2003. – 216 с. – (Серія «Криптичні студії»).
 4. Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України / Д. І. Ткач. – К.: МАУП, 2004.
 5. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже; [пер.с фр. Л. А. Зиминой]. – [4-е изд.]. – М.: Академический Проект; Трикста, 2007. – 540 с. – (Концепции).
 6. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф. – М.: РОССПЭН, 2002. – 288 с.
 7. Гальчинський А. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу / А. Гальчинський. – К. : Українські пропілеї, 2001. – 320 с.
 8. Толстоухов А. В. Філософія демократії: Есе / А. В. Толстоухов. – К.: І-нт стратегічної політики, 2005. – 160 с. – (Серія «Політпросвіта»).
 9. Пантин И. К. Драма противостояния демократии /либерализм в старой и новой России / И. К. Пантин // Полис. – 1994. – № 3. – С. 75–94.
 10. Паламарчук В.М. Трансформації демократії та пошук стратегії суспільно-політичного розвитку України: Монографія / В. М. Паламарчук, О. В. Литвиненко, С. О. Янішевський; Національний ін-т стратегічних досліджень. – К.: НІСД, 2003. – 120 с. – (Серія «Стратегія політики і політичний аналіз»; Вип. 7).
 11. Putnam R. Bowling Alone: America's Declining Social Capital / R. Putnam // Journal of Democracy 6:1. – Jan, 1995. – P. 65–78.